

С.А.Беллецца*

ОСВІТА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

У статті проаналізовано ситуацію у сфері освіти в генеральній окрузі Дніпропетровськ із точки зору діалектики наказів німецьких керівників та заходів, що їх уживали місцеві допоміжні адміністративні структури. Показано, як в освітній галузі втілювались основні риси національної (расової) та соціальної політики окупантів.

В одному зі звітів, датованому вереснем 1942 р., голова політичного відділу Східного міністерства Третього райху О.Бройтігам зробив цікаве зауваження: «Неузгодженість німецької політики в Україні особливо вражає спостерігача. Кожна округа дотримується, так би мовити, своїх власних директив, які іноді стосуються навіть найменших деталей». Безладність заходів на освітній ниві була такою, що чиновник райху назвав її анархією, обумовленою великою мірою тим, що гітлерівцям було складно знайти вірних союзників серед української інтелігенції¹.

Основні напрями нацистської політики, котра стосувалася шкіл та освіти загалом на окупованих територіях, було досліджено у багатьох працях, у тому числі й з погляду зіткнень між різними внутрішніми угрупованнями нацистського режиму щодо цієї проблеми². Однак, на наш погляд, бракує аналізу їх практичної реалізації з точки зору діалектики наказів німецьких керівників і заходів, проведених місцевими адміністративними структурами. У даній статті буде проаналізовано освітню політику в генеральній окрузі Дніпропетровськ та з метою надати цій темі глибини показано, як у ній втілювались основні риси національної (расової) й соціальної політики гітлерівців.

А.Розенберг і Е.Кох

Найголовнішою метою окупації України, щодо якої не було розходжень у поглядах між нацистськими очільниками, визначалася експлуатація її сільськогосподарського й економічного потенціалу у воєнних цілях і, у другу чергу, розвиток німецької колонізації, адже в майбутньому саме поселенцями з райху передбачалося замінити місцеве слов'янське населення³. Коли ж ішлося про те, як від теоретичних планів перейти до їх практичної реалізації, то верхівка Третього райху розподілилася на дві частини: непримиренно-расистську, сегрегаціоністську, виразником якої був Еріх Кох, та іншу, представлену міністром східних окупованих територій Альфредом Розенбергом. Щодо останнього, то він походив із німецької сім'ї, котра проживала в Естонії. Наприкінці Першої світової війни перебрався у

* Сімоне Аттіліо Беллецца – доктор філософії (спеціалізація: історія), стипендіат Вищої школи історії департаменту історичних досліджень Університету Республіки Сан-Маріно (Читта-ді-Сан-Маріно, Республіка Сан-Маріно).
E-mail: sabellezza@gmail.com

** Переклад з італійської – Ірина Кащей.

Німеччину, де присвятив себе вивченню східноєвропейських аспектів расової тематики, дійшовши, зрештою, висновку, що росіян можна перемогти тільки за допомогою інших слов'янських народів, особливо українців, які, на його думку, зберегли у своїх жилах децицію арійської крові, занесеної варягами у ранньому середньовіччі⁴.

Ця розбіжність у поглядах відбивалась також на освітній політиці, запроваджуваній кожною з двох течій. Е.Кох, котрого надихали вкрай відверті расистські заяви А.Гітлера, був переконаний, що освіту населення України треба звести до мінімуму, адже воно, будучи расово нижчим від німців і зазнавши непоправного впливу більшовизму, все одно приречене на зникнення через кілька десятиліть⁵. За планами ж А.Розенберга, створення освітньої системи для українців мало слугувати, крім здобуття підтримки з боку населення, ще й формуванню спеціалізованого персоналу (робітники, медсестри, агрономи), який був потрібен для реалізації воєнних цілей райху.

Циркуляром Східного міністерства наказувалося створити загальноосвітні курси тривалістю 7 років, після закінчення яких ті, хто продемонстрував успіхи у навчанні, могли вступати до 3–4-річної школи для здобуття вищої кваліфікації. Документом встановлювалась обов'язковість шкільної освіти для всіх дітей та виключне використання у ній української мови, звичайно, з антиросійською метою⁶. Школа мала плекати серед українців вдячність райху; водночас чітких намірів щодо можливостей вивчення німецької мови не було.

Зі свого боку Е.Кох, котрий формально підпорядковувався очільникові Східного міністерства А.Розенбергу, у першому ж наказі розпорядився закрити всі освітні інституції у грудні 1941 р.⁷ Проте як у теорії, так і на практиці рішення впроваджувати у життя ці директиви чи ігнорувати їх залишалося за генеральними комісарами п'яти регіонів (генеральних округ) райхскомісаріату Україна – вони були справжніми диктаторами в межах останніх.

Генеральна округа Дніпропетровськ

На відміну від західних регіонів, Дніпропетровська область не зазнала військового адміністрування. Перехід на цивільне управління, призначений на 1 вересня 1941 р., стався через кілька днів після оволодіння гітлерівцями обласним центром (25 серпня), і ще до того, як уся територія, котра мала стати генеральною округою Дніпропетровськ (нім. Generalbezirk Dnjepropetrowsk), була зайнята вермахтом. На посаду генерального комісара було призначено колишнього члена СА К.Зельцнера, котрий зробив кар'єру в гітлерівській Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP; у 1933–1945 рр. правляча партія Третього райху), досягши посади крайсляйтера (голови округу) й депутата райхстагу (лютий 1932 р.)⁸. В одному зі звітів місцевий підрозділ айнзатцштабу А.Розенберга характеризував його як урівноважену та рішучу людину, котра переймається передусім тим, як здобути підтримку місцевої інтелектуальної еліти, без якої, на його думку, неможливо керувати регіоном⁹. Із цього можемо констатувати, що позиція К.Зельцнера була ближче до «проукраїнських» поглядів А.Розенберга, аніж до позиції Е.Коха.

Заснування місцевих адміністративних органів відбулося надзвичайно швидко – уже 2 вересня 1941 р. було створено українську допоміжну управу міста Дніпропетровська¹⁰, за якою з'явилася аналогічна окружна. Це було винятковим явищем для окупаційного адміністративного апарату, оскільки зазвичай українським співробітникам не довірялися посади вище бургомістра (тобто, мера) окремих міст¹¹. Складне завдання реорганізації освітніх інституцій лягло на плечі обласного комісара освіти – українця П.Козара.

Павло Антонович Козар народився у селі Широкому 12 лютого 1898 р. Здобувши середню освіту, у 1921 р. він переїхав до Дніпропетровська, щоб прослухати курс лекцій на історичному факультеті (1926 р. отримав диплом). Його науковим керівником став академік Д.Яворницький, котрий був також директором місцевого музею історії, в якому П.Козар працював упродовж року. З 1926 р. до 1929 р. він навчався в аспірантурі. Темою його дисертації, опублікованої того ж 1929 р., було населення берегів Дніпра у ХІХ–ХХ ст., дніпровська лоцманська служба¹². Після повернення до роботи в музеї (1931 р.) П.Козар постійно зазнавав утисків із боку сталінського режиму за свій «націоналізм». Зрештою, він був усунутий від роботи в музеї й місцевому університеті та змушений був працювати вчителем у провінції¹³. Отже, така біографія, з погляду нацистів, ідеально підходила для керівника освітніх інституцій області. Адже окупанти довіряли тим, хто не підкорився радянській владі й на собі відчув репресії 1930-х рр.

Як свідчить звіт П.Козара К.Зельцнеру від 11 вересня 1941 р., відділ освіти окружної адміністрації складався з 25 осіб і трьох внутрішніх підвідділів – школи, підготовки вчителів та позашкільної діяльності. Останньому закладу підпорядковувалися обласні музей історії (директором котрого було призначено П.Козара), історичний архів, бібліотека, колишній музей Жовтневої революції, а також різні асоціації й інспекція релігійних культи¹⁴.

Перед приходом німців на Дніпропетровщині нараховувалося 1388 шкіл, готових до нового навчального року, 307 385 учнів та 110 076 учителів. В очікуванні реорганізації освітніх інституцій згідно з нацистськими директивами, які почали видаватися тільки у 1942 р., було вирішено залишити успадковану від радянської влади систему. Навчальний курс, як і раніше, був розрахований на 10 років початкової й середньої освіти.

Якщо більш точну оцінку чисельності шкіл (згідно зі статистикою 1942 р., вона зменшилася до 763, із котрих 50 було у самому Дніпропетровську¹⁵) дати важко, то принаймні можливо детальніше розглянути програми курсів. Наприклад, в одній зі шкіл обласного центру до основних предметів (українська мова, математика, історія, фізичне виховання) було додано також вивчення німецької та російської мов, географії, природничих наук, починаючи з третього класу, фізики – з шостого, хімії – з сьомого й, нарешті, астрономії – в останньому. Окрім коригування програми з історії й літератури у націоналістичному та пронімецькому ключі, основна схема в основному залишилася тією ж, якою користувалися радянські школи¹⁶. Цікавим фактом є запровадження вивчення російської мови як іноземної у здебільшого російськомовному місті й заміна німецькою французької, котру найчастіше вивчали у школах доти¹⁷. Мінімальна зарплата вчителя становила 360 крб для викладача без університетського диплома, максимальна –

800 крб для дипломованого педагога, котрий мав 18 годин навантаження на тиждень, тоді, як директори шкіл могли отримувати до 1000 крб на місяць¹⁸.

У селах становище було складнішим. Наприклад, в Іванівському районі, у східній частині області, у січні 1942 р. працювали лише класи перших чотирьох років навчання, і дуже часто вчителі залишали свої робочі місця через те, що не могли вижити на зарплату, або тому, що її просто не виплачували. Місцева адміністрація дозволила вчителям працювати в колгоспах (які також було збережено) у вільний від викладання час, щоби вони могли зводити кінці з кінцями¹⁹.

Однак суворі умови війни невдовзі втрутилися у цей хід подій: 13 грудня 1941 р. К.Зельцнер був змушений видати наказ про закриття всіх шкіл на карантин – через брак опалення й пов'язані з цим побоювання щодо поширення інфекційних хвороб. Учителям та старшим учням було запропоновано, за допомогою відділу праці, знайти собі інший вид діяльності²⁰. Коли навесні наступного року поступово школам було дозволено повернутися до занять²¹, перед окупаційною адміністрацією постали інші численні проблеми.

Більша частина викладацького корпусу складалася із колишніх радянських учителів²². В очах окупантів вони були ненадійними і нездатними виконувати завдання, за виразом А.Розенберга, «заслужити собі покірну й некорисливу підтримку населення України»²³. Учителі завжди вважалися дуже політизованою у більшовицькому сенсі меншиною і тому мали бути замінені або тими, хто виховувався у добільшовицьку епоху, або ж антикомуністами за поглядами (особливо жертвами сталінських репресій)²⁴. У Дніпропетровську поліцейські органи час від часу проводили чистки, намагаючись виявити колишніх членів компартії або комсомолу. Наслідком їх було різке зменшення штату педагогів²⁵.

Надзвичайно високі штрафи накладалися на тих батьків, котрі, налякані насильницькою відправкою людей у Німеччину, не хотіли віддавати дітей до школи, щоби ті не потрапили у жорстокі лабети акцій із набору «трудового контингенту»²⁶. Зокрема на обов'язковості навчання у школі наголошувалося під час широкої пропагандистської кампанії, яка охоплювала всі без винятку газети²⁷.

Іноді для того, щоб зміцнити відчуття належності до школи, учні мали співати національний український гімн перед початком занять, навіть якщо погляди гітлерівського керівництва, котре побоювалося спалаху самостійницьких настроїв, були щодо цього іншими²⁸.

Великі труднощі викликав підбір навчального матеріалу, придатного для використання під час занять. Надзвичайно поширеними були, зокрема, невеликі журнали для школярів та вчителів, а також виступи і портрети фюрера. Радянські підручники не могли використовуватися через великий ступінь інфільтрації більшовицькою ідеологією, яка містилася навіть у навчальних виданнях з арифметики. Іноді все-таки доводилося їх брати, вирвавши найбільш незручні сторінки, але по всій Україні було знищено понад 2 млн книжок, через що учні нерідко навчалися за конспектами, а для вправ у читанні використовували нацистські газети, чекаючи (як виявиться – марно), поки у райху віддрукують нові посібники²⁹.

Фольксдойче

Починаючи з 1943 р. за новими підручниками могла навчатися лише меншість учнів – німці за походженням, яких на Дніпропетровщині налічувалося понад 76 тис.³⁰ Їх доля теж була пов'язана з нацистською теорією – як представники «арійської раси», вони мали право на особливе ставлення, котре мало на меті повністю відродити в них усі особливі риси, пов'язані з походженням, та викоренити негативний вплив більшовизму. Із цього погляду освітня політика відігравала ключову роль.

Фактично у 1930-х рр. німецька етнічна меншина була однією з найголовніших мішеней сталінських переслідувань. Адже саме освітні заклади для німців вважались осередками формування антибільшовицької опозиції – як на рівні потужних освітніх інституцій, так і сільських шкіл³¹.

Під час окупації етнічні німці (фольксдойче; нім. Volksdeutsche) мали право на окрему від української систему освіти, але водночас не могли змішуватися з ровесниками із самого райху (райхсдойче; нім. Reichsdeutsche), для котрих діяли правила нацистської шкільної системи. Програми початкових шкіл (фольксшULE; нім. Volksschule), а також професійних навчальних закладів (фахшULE; нім. Fachschule), які складалися з чотирьох основних компонентів (сільське господарство, торгівля, управління й домашнє господарство для дівчат), мали на меті сприяти поступовій асиміляції учнів з їх ровесниками на історичній Батьківщині. Особлива увага приділялася розвитку патріотизму – за допомогою спеціальних програм, журналів і звичного співу національного гімну перед початком уроків³². Райхскомісар Е.Кох у 1943 р. уклав угоду з двома видавництвами – у Білефельді та Франкфурті-на-Майні, котрі мали свої філії у Дніпропетровську, про постачання підручників для етнічних німців України. Проте друк навчальної літератури українською мовою відкладався на невизначений термін через брак коштів³³.

Східне міністерство було не єдиним у намаганнях охопити етнічних німців освітою. Благодійний заклад «Допомога німецькому народові у зимову пору» (нім. Winterhilfswerk des Deutschenvolkers), створений спочатку для збору пожертвувань для підтримки населення райху під час зими 1941–1942 рр., зумів організувати дитсадки, зібрати одяг, книжки й музичні інструменти для школярів. І ніхто не переймався тим, що здебільшого це добро було реквізоване в місцевих або французьких євреїв³⁴.

Серед партійних організацій найактивнішою у регіоні було Управління по роботі з фольксдойче (нім. Volksdeutsche Mittelstelle), яка в основному займалася підтримкою громад меннонитів, що мали розгалужену мережу релігійних шкіл по всій Україні³⁵. Проект переучування етнічних німців не мав, однак, подальшого розвитку – дуже невтішні економічні наслідки першого року окупації переконали гітлерівців спрямувати більше зусиль на реформу освітніх структур для місцевого українського населення.

Поворот восени 1942 р.

Одним із чинників особливого роздратування нацистських очільників були жалюгідні результати сільськогосподарської галузі, адже за всіма розрахунками, Україна мала стати житницею, здатною постачати райху та вермахту всі види аграрної продукції, якої вони гостро потребували³⁶. У серпні 1942 р. А.Розенберг спробував виправити становище, запланувавши створення двох дослідницьких та освітніх інститутів у галузі сільського господарства. Один із них планувалося відкрити в Миколаєві (для півдня й заходу країни), а другий – у Дніпропетровську (для потреб східної частини)³⁷. 31 серпня 1942 р. від Е.Коха у генеральну округу надійшла скарга на інституції, які не дотримувалися німецьких директив³⁸. Після цього 24 жовтня того року було видано наказ про закриття всіх навчальних закладів. Відтак незважаючи на формальну перемогу А.Розенберга, який вирвав у фюрера згоду щодо необхідності існування шкіл, негласна суперечка між двома угрупованнями нацистської верхівки закінчилася тріумфом Е.Коха, на котрого саме й покладалося завдання провести відповідну реформу³⁹.

14 грудня 1942 р. зібрання голів департаментів сільського господарства райхскомісаріату Україна (нім. Landwirtschaftsfürer) дійшло висновку, що для розвитку галузі конче потрібно щонайменше на 1000 осіб більше агрономів та інших спеціалістів, і висловилося щодо необхідності відкриття відповідних трирічних навчальних закладів, які б забезпечили підготовку кадрів різної спеціалізації⁴⁰.

У генеральній окрузі Дніпропетровськ, можливо, через стан здоров'я генерального комісара К.Зельцнера, що суттєво погіршився та відривав його від роботи⁴¹, освіта реформувалася згідно з вказівками Східного міністерства. Було засновано чотирирічну початкову школу, до котрої записувалися у 6 або 7 років. Її нова програма значно скорочувалася порівняно з попередніми: щороку всього 40 годин виділялося на викладання української (або російської) мови, 30 – математики, 15 – німецької мови, 20 – історії, по 10 – географії та природничих наук. Таким чином, вивільнявся максимально можливий час для практичних занять на сільськогосподарських і промислових підприємствах. Потім було відкрито інші школи з чотирирічним терміном навчання для медичного персоналу й ветеринарів та шестимісячні курси для неспеціалізованих професій⁴².

Підготовка агрономів, потрібних для проведення аграрної реформи, координувалася центральною Земською установою з питань сільськогосподарської дослідницької й освітньої діяльності при райхскомісаріаті України (нім. Landesamt für das Landwirtschaft Forschungs- und Ausbildungswesen beim Reichkommissar für die Ukraine), яка мала три відділи – дослідницький, підготовки місцевого населення та освітніх інституцій для етнічних німців⁴³. У цьому випадку так само складно навести точні цифри щодо кількості відвідувачів зазначених шкіл. З оголошення про вступний конкурс до одного такого навчального закладу Дніпропетровська можна дізнатися, що він був готовий прийняти 40–60 молодих людей української національності у віці від 18 до 22 років. Від абітурієнтів вимагалася «чистота характеру, хороше здоров'я, любов до порядку, жвавий розум», селянське походження та мінімальні навички (вміти читати, писати й рахувати)⁴⁴. Інститут сільськогосподарської економіки в Єрастівці – містечка в районі

П'ятихаток, на півночі регіону – пропонував різні курси для майбутніх агрономів. Звичайний було розраховано на 18 тижнів (162 години занять), під час яких учні мали змогу дізнатися про прийоми вирощування пшениці, інших злаків, льону і лікарських трав (по 10 годин), коренеплодів (9 годин), бобових культур (6 годин) та кукурудзи (20 годин)⁴⁵.

В аналогічному закладі у Кривому Розі навчалося 65 студентів-агрономів. Найстаршим із них було по 35 років (13 осіб); 35 із них становили жінки, які навчалися в окремій від чоловіків будівлі⁴⁶. Безумовно, у даному разі йдеться про винятковий випадок, оскільки за циркуляром, згідно з яким проводилася реформа, тільки 25% студентів могли становити жінки. У документі також встановлювалися дати початку й закінчення навчального року (1 вересня і 31 травня), а також містився наказ про створення закладів із підготовки осіб робітничих спеціальностей⁴⁷. Із запізненням, але для останніх теж було створено координаційні центри в Миколаєві й Дніпропетровську, та під керівництвом референта Східної України Гуттена відкрилися численні навчальні заклади з підготовки робітників⁴⁸. У Кривому Розі – важливому промисловому центрі – абітурієнтів (вік яких встановлювався у межах від 14 до 18 років) обіцяли забезпечити житлом, харчуванням і спецодягом⁴⁹ – щоб утримати необхідну кількість, треба було створити для майбутніх учнів кращі та стабільні умови життя.

Реформа освітньої системи, така, котрою її бачив Е.Кох, перетворила радянські школи на структури, де формувалися кадри робітників, потрібні для використання у воєнних цілях – програми гуманітарних дисциплін підпорядковувалися завданням пропаганди, а робітнича спеціалізація ставала найважливішим предметом.

Університети й дослідницькі центри

Вищі навчальні заклади (ВНЗ) регіону стали жертвами і водночас учасниками аналогічних процесів. Університет та політехнічний інститут Дніпропетровська впродовж 1930-х рр. великою мірою було охоплено сталінськими репресіями. Тільки протягом 1933 р. університети трьох найбільших міст України – Києва, Харкова й Дніпропетровська – втратили до 270 професорів⁵⁰. Незважаючи на чистки, значимість і стратегічна важливість досліджень, котрі проводились у Дніпропетровську, були такими, що до цих закладів прибула спеціальна радянська евакуаційна комісія, яка займалася вивезенням учених та устаткування перед приходом нацистів⁵¹. Частина викладачів та студентів, котрі не змогли евакуюватися, перейшли до боротьби з гітлерівцями, увійшовши до складу партизанських загонів⁵².

Наказ про те, щоб якнайбільше використовувати технології й дослідницькі інституції окупованих земель, було віддано безпосередньо А.Гітлером, ним широко користувалися нацистські чиновники⁵³. Крім вищих навчальних закладів сільськогосподарського профілю, інтерес окупантів також викликав престижний гірничопромисловий інститут у Дніпропетровську⁵⁴. Він вважався одним із кращих на той час ВНЗ, здатним позмагатися з аналогічними закладами райху, та мав безпосереднє відношення до рентабельного видобутку вугілля на шахтах Донбасу. За радянських часів цей заклад набирав студентів зі всіх куточків країни,

включаючи Урал і Кавказ, мав великий ботанічний сад, цінні мінералогічні й геологічні колекції та величезну бібліотеку⁵⁵. Хоча в перші часи окупації умови для роботи дослідницьких інституцій були незадовільними⁵⁶, нацисти заходилися до їх реформування. Як свідчив 16 червня 1942 р., після розмови із К.Зельцнером, Браун (службовець відомства А.Розенберга) – день, коли німці зможуть обійтися без допомоги української інтелігенції, був ще неблизьким. І допоки він не наступив, її слід використовувати у власних цілях. Загалом, продовжував Браун, технічна освіта сама по собі не була ані гарною, ані поганою – німцям важливо лише контролювати її результати. До того ж, прийом українців на роботу до дослідницьких інституцій міг бути використаний і з метою пропаганди⁵⁷.

Відновлення роботи університетів було дуже швидким: 26 вересня 1941 р. відкрився Дніпропетровський державний університет, 6 жовтня – політехнічний інститут⁵⁸. Зберігся статут першого закладу, з котрого можна дізнатися, що університет складався з шести факультетів, на які могли вступати студенти з середньою освітою, не молодші 17 років, української або німецької національності; євреї не могли бути ані студентами, ані викладачами; під час вступу треба було сплатити університетські збори; для найкращих студентів передбачалася стипендія. Термін навчання (5 років) поділявся на два семестри, після його завершення належало захистити диплом. Університетська ієрархія мала чотири щаблі (викладач, асистент, доцент та професор). Визначалися адміністративні посади: ректор, проректор і декани факультетів (призначалися ректором). Передбачалася також рада університету, яка мала консультативні функції; її членами були всі професори, доценти та завідувач бібліотеки⁵⁹.

Вступна кампанія до закладу тривала від 31 жовтня по 1 листопада й широко рекламувалася за допомогою оголошень, розвішаних по місту⁶⁰. Нижче наводимо таблицю з одного із внутрішніх документів університету, датованого 11 листопада 1941 р., з котрої видно, скільки студентів здобували вищу освіту за звичайними спеціалізаціями і на двох додаткових курсах (німецька мова та фармацевтика)⁶¹:

Спеціальність	1 курс	2 курс	3 курс	4 курс	5 курс	Загалом
історія та географія	73	37	13	15	10	148
філологія	120	82	42	1	2	247
фізика та математика	34	24	17	17	5	97
хімія	23	5	8	4	21	61
біологія	63	6	12	18	14	113
сільське господарство	52	14	24	12	9	111
іноземні мови	30	28	14	19	0	91
медицина	514	135	114	127	138	1028
фармацевтика	311	22	7	12	0	352
курс із фармацевтики	313					313
курс німецької мови	645					645
Загалом						3206

У політехнічному інституті 35 студентів навчалися за спеціальністю «будівельна інженерія», 64 – «металургійна інженерія», 58 – «шахтна інженерія», загальна кількість становила 269 осіб на п'яти курсах⁶². Це досить немала чисельність, особливо, якщо взяти до уваги, що вартість навчання була загалом високою, а найдорожчим став курс із медицини (500 крб на рік)⁶³. Значна кількість студентів саме цієї спеціальності пояснювалася потребою гітлерівців у медичному персоналі як для фронту, так і тилу.

Переглядаючи перелік викладачів, можна помітити їх тісний зв'язок із владними посадами місцевого управління, підконтрольного окупантам: два ректори – біолог І.Рожин в університеті й геолог К.Татомир у політехнічному інституті, хоча і не належали до місцевої адміністрації, але керівником обласної управи, котрий їх формально призначив, за пропозицією П.Козара, був інженер Олійниченко – також університетський викладач⁶⁴.

Свою діяльність на посаді ректора університету І.Рожин розпочав з оголошення 30 жовтня 1941 р. конкурсу на заміщення 36 вакансій із різних предметів⁶⁵. Після радянської евакуації в глиб території СРСР, а також масових розстрілів гітлерівцями єврейського населення Дніпропетровщини, які відбулися 4 й 13 жовтня 1941 р.⁶⁶ (серед страчених було і 28 викладачів-євреїв, що не змогли покинути місто)⁶⁷ викладацький склад значно скоротився. Конкурс відбувся 27 листопада. Серед його переможців були той же П.Козар (на кафедрі історії України), етнічні німці – міський комісар охорони здоров'я Станкевич (на кафедрі неврології) та публіцист найбільшого регіонального видання Циммерман (на кафедрі загальної літератури), а також українець, директор відділу народної культури Дніпропетровська І.Зеленський (на кафедрі загальної історії)⁶⁸.

Біографія останнього видається особливо цікавою. Він народився 6 січня 1885 р. в одному із сіл Полтавської області. Навчався у ліцеї в Лубнах, потім – у Київському університеті, де отримав диплом з історії й спеціалізувався з педагогіки. Із 1921 р. він викладав у сільській школі, але потім через сталінські чистки перестав учителювати (1931–1933 рр.). Згодом знову почав працювати у Кривому Розі, а з 1937 р. – у Дніпропетровську⁶⁹. Хоча І.Зеленський деякий час і працював у Київському університеті, йому не вистачало наукового досвіду для перемоги в конкурсі викладачів. Однак комісія вирішила у винятковому порядку зарахувати кандидатові всі звання й публікації та оголосила його переможцем⁷⁰. Причини для цього зарахування з'явилися тільки під час засідання, на котрому І.Зеленському було присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук.

16 лютого 1942 р. ректор І.Рожин встановив нові критерії щодо надання найвищого в радянській системі наукового ступеня – доктора наук⁷¹, а 16 березня було призначено іспити на його отримання кандидатами з різних дисциплін. Обговорення, як свідчить протокол засідання, відбулося 30 березня й мало характер справжньої публічної події, на котру було запрошено найвищих посадовців місцевої адміністрації⁷². До складу комісії, очолюваної ректором університету, входив також П.Козар – як представник окружної управи. Цікаво, що він також фігурував у переліку кандидатів на звання доктора наук. Дискусія пройшла без жодних перешкод, і П.Козар та Циммерман отримали це звання. Складності почалися, коли перейшли до питання про викладача І.Зеленського. Комісія встановила, що кандидатові бракувало публікацій і наукового досвіду для отримання зазначеного

ступеня, але тут втрутився П.Козар, котрий нагадав присутнім, що слід належним чином поцінувати заслуги останнього як націоналіста й жертви більшовицької системи. Отже, кінцеве рішення було ухвалене на користь І.Зеленського – не в останній мірі через його «громадянські заслуги»⁷³. Мабуть, привабливість академічного ступеня була високою, тому що вже у червні 1942 р. бургомістр Дніпропетровська – Соколовський, який за радянських часів був інженером, висунув свою кандидатуру та у тому ж місяці отримав науковий ступінь⁷⁴.

Історичні дисципліни у Дніпропетровському університеті викладали головним чином прихильники української національної ідеї. Окрім П.Козара й І.Зеленського, у 1942 р. закінчив аспірантуру і став працювати лаборантом на кафедрі історії перекладач ректора Я.Самотовка, котрий був членом ОУН⁷⁵. П.Козар у межах своєї компетенції намагався українізувати навчальний процес. Так, він видав розпорядження про те, що єдиною мовою викладання в університеті є українська, звільняючи всіх, хто розмовляв російською, а такий предмет, як «російська література», зробив частиною ширшої дисципліни – «загальної літератури»⁷⁶. Його погляди відобразилися також у науковій діяльності. У статті «Вірші й історичні сюжети Т.Г.Шевченка»⁷⁷ П.Козар подав історію України крізь призму творів національного поета, змальовуючи образ рідної країни як держави, використовуваної іноземцями – чи то монгольськими ордами, поляками-католиками, а чи російськими солдатами Петра І. Справжніми ж носіями української автентичності автор уважав козаків, котрі були у центрі уваги його наукових праць, особливо гетьмани Б.Хмельницький та І.Мазепа. Незважаючи на війну П.Козару вдалося у жовтні 1942 р. організувати археологічну експедицію на береги Дніпра, щоби продовжити власні дослідження⁷⁸. Однак невдовзі його було звільнено із посади комісара освіти. Короткий час він обіймав керівний пост в Асоціації самодопомоги Дніпропетровська⁷⁹, проте і ця організація відмовилася вважати його своїм співробітником та платити йому зарплату, коли він у березні 1943 р. поїхав у чергову експедицію⁸⁰. Ці знаки політичної недовіри, можливо, були обумовлені тим, що переконання націоналіста П.Козара погано узгоджувалися із зусиллями з реформування освітньої системи, яких прагнула окупаційна влада. Відтак останній вирішив перебрatisя на захід, у тому числі й для того, щоб уникнути зустрічі із радянською владою. 24 квітня 1943 р. він помер від хвороби у Польщі⁸¹.

Певний час університет мав особливі привілеї: його співробітників у разі затримання часто відпускали на волю; для викладачів було отримано певну кількість квартир; студентам видавалися спеціальні перепустки для вільного пересування містом і відвідування лекцій⁸². Зарплата була дуже високою: від 500 до 700 крб у лаборанта, 1080 – доцента, до 2250 – у завідувача кафедри та 2800 – ректора⁸³.

Восени 1942 р., незважаючи на вимоги не припиняти заняття, особливо для медичних спеціальностей⁸⁴, було прийняте рішення закрити університет, дозволивши діяльність тільки політехнічного інституту, установи якого працювали у воєнних цілях та в тій частині, що стосувалася використання потенціалу сільського господарства⁸⁵. Офіційно Дніпропетровський університет було закрито 31 грудня 1942 р.⁸⁶ На допомогу його викладачам, які залишилися без роботи, у січні 1943 р. прийшла міська адміністрація. Так, було організовано кооперативи із землеробства на вільних територіях,

котрі належали дніпропетровському комунальному господарству. Окремий кооператив було створено спеціально для доцентів, яким надали великі ділянки землі з правом користування чотири роки⁸⁷. Проте це, звичайно, не могло замінити їм втраченого привілейованого становища.

Підсумки. Ставлення населення

Таким чином, у царині освітньої політики, запроваджуваної нацистами, вирізняються два періоди – від початку окупації й до осені – зими 1942 р., і другий, що завершився із радянським відвоюванням території Дніпропетровської області. Якщо у перший рік після приходу гітлерівців місцева влада взяла за основу радянську систему освіти і намагалася реформувати її в потужному націоналістичному ключі (йї це підтримувала окупаційна адміністрація), то після літа 1942 р. зміни у військово-політичній ситуації справили потужний вплив на подальший розвиток шкіл та університетів. Приблизно впродовж року Дніпропетровська область мала систему освіти, яка, зазнаючи певного впливу з боку німецького нацизму й українського націоналізму, мала змогу надавати частині населення повну освіту від початкових шкіл до університету – досить рідкісна можливість на окупованих східних територіях⁸⁸.

Продовження війни, що спричиняло дедалі більшу потребу у відповідній продукції та сировині, а у генеральній окрузі Дніпропетровськ ще й збіглося з погіршенням стану здоров'я генерального комісара К.Зельцнера, що не дозволяло йому продовжувати відповідну політику, з осені 1942 р. обернулося тим, що втілювана на практиці нацистська расова теорія охопила й систему місцевої освіти, скоротивши її до мінімуму.

Через брак відповідних джерел зрозуміти, як цю зміну сприйняло населення, є однією з найскладніших проблем. Тільки деякі документи окупантів допомагають пролити світло на це питання. Наприклад, зі звіту від 24 липня 1942 р. можна дізнатися, що значна частина жителів виступала проти сильного націоналістичного впливу, котрий характеризував освітні установи в регіоні з достатньо великою російськомовною громадою⁸⁹.

Уже згадуваний О.Бройтігам свідчив, що восени 1942 р. до школи прийшло набагато менше дітей, ніж у радянський період, і стверджував, що німецька влада не повинна була протистояти цій тенденції⁹⁰.

Зрештою, звіт від 14 травня 1943 р.⁹¹, за кілька місяців до приходу радянських військ, звертав увагу у першу чергу на молодь Дніпропетровщини. За словами автора документа, який посилався на думку деяких учителів, молоді українці, особливо ті з них, котрі деякий час училися за радянського режиму, були непривітними та егоїстичними. Отже, слід було їх цілком перевиховати, але вчителям це не вдалося. Освітній системі бракувало також зв'язку з ринком праці, особливо фізичної. Молоді гостро не вистачало можливостей проводити дозвілля й займатися спортом, незважаючи на численні заклики щодо цього, робить висновок автор звіту.

Молоді люди великою мірою були залякані примусовим вивезенням на роботу до райху і пригнічені більш скрутним, ніж за радянських часів, становищем. Менше стало можливостей навчатися, а, отже, і поліпшувати економічні та соціальні умови свого життя. Через це переважна частина молоді

сповідувала пробільшовицькі настрої, підтримувані також наближенням радянських військ. Розчарувавши молодих українців, нацистська освітня політика зазнала невдачі у своєму прагненні здобути підтримку місцевого населення. Ба більше, своїми заходами гітлерівці навіть зробили певний внесок у поглиблення патріотичних почуттів щодо СРСР.

¹ Bundesarchiv Berlin (далі – BAB). – R6/70/84–87.

² *Mulligan T.P.* The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942–1943. – New York; Westport; London, 1988. – P.61–72; *Jerabek B.* Das Schulwesen and die Schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941–1944. Im Lichte deutscher Dokumente. – München, 1991. – S.48–59; *Коваль М.В.* Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 pp.). – К., 1999. – С.231–236.

³ *Lower W.* Nazi-Empire Building and the Holocaust in Ukraine. – The University of Carolina Press, 2005. – 307 p.

⁴ *Cecil R.* The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology. – Batsford; London, 1972.

⁵ *Коваль М.В.* Указ. праця. – С.231–236.

⁶ *Jerabek B.* Op. cit. – S.240.

⁷ *Борисов Г.А.* Неизвестный Днепропетровск // Спадщина: Ювілейний збірник до 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області. – Дніпропетровськ, 1999. – С.191.

⁸ Deutsches Biographisches Archiv. Neue Folge bis zur Mitte des 20. Jahrhundert. – München, 1998. – К.222–224.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3676. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.22.

¹⁰ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.Р-2276. – Оп.1 – Спр.1. – Арк.3.

¹¹ *Dallin A.* German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. – London; Basingstoke, 1981. – P.93.

¹² Перевид.: *Козар П.А.* Лоцмани дніпрових порогів: Історичний нарис. – Дніпропетровськ, 1996. – 96 с. Про П.Козара див.: *Чабан М.* Літописець дніпропетровського лоцманства // *Бористен.* – 1998. – №1; *Козар П.А.* // *Чабан М.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліограф. словник. – Дніпропетровськ, 2002. – С.244–246.

¹³ ДАДО. – Ф.Р-4398 – Оп.1. – Спр.51 – Арк.145–179, 201.

¹⁴ Там само. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.1–3.

¹⁵ Там само. – Спр.64. – Арк.25.

¹⁶ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.47–73.

¹⁷ *Jerabek B.* Op. cit. – S.91–93.

¹⁸ ДАДО. – Ф.Р-2276. – Оп.1 – Спр.1. – Арк.40–43.

¹⁹ BAB. – R6/307/11–12.

²⁰ ДАДО. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.101.

²¹ Там само. – Ф.Р-2311. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.102.

²² Там само. – Спр.29. – Арк.41.

²³ BAB. – R6/403/17.

²⁴ *Shapoval J.* La dirigenza politica ucraina e il Cremlino nel 1932–33: i coautori della carestia // La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nel 1932–33. A cura di Gabriele de Rosa e Francesca Lomastro. Vicenza, 16–18 ottobre 2003. – Roma, 2004. – P.114.

²⁵ *Коваль М.В.* Доля української культури за нового порядку (1941–1944 pp.) // Укр. іст. журн. – 1993. – №11/12. – С.28.

- ²⁶ Про Дніпропетровщину див.: *Немец Р.Ф., Яценко Н.В.* К вопросу об истории угона советских граждан на работы в Германию 1941–1943 гг. – Днепропетровск, 2005; *Ткаченко В.Г.* Становище оstarбайтерів в Німеччині // Спадщина. – С.163–188.
- ²⁷ Див. напр.: Дніпропетровська газета. – 1942. – №42 (110). – 20 лютого. – С.2.
- ²⁸ ДАДО. – Ф.Р-2276. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 6.
- ²⁹ Там само. – Арк.7; Ф.Р-2311. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.44; *Ленська В.* Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Укр. іст. журн. – 1990. – №10. – С.82.
- ³⁰ *Pohl J.O.* Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949. – Westport; London, 1999. – P.44–45.
- ³¹ *Чирко Б.В.* Національні меншини в Україні. – К., 1995. – С.122–126; *Ченцов В.В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – Москва, 1998. – С.99–100.
- ³² ДАДО. – Ф.Р-2311. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.45; ВAB. – R6/403/2–3.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп.2. – Спр.24 а. – Арк.12, 19.
- ³⁴ Там само. – Оп.6. – Спр.258. – Арк.15–16, 28, 42.
- ³⁵ *Gerlach H.* Mennonites, the Molotschna and the Volksdeutsche Mittelstelle in the Second World War // *Mennonites Studies.* – Vol.41. – №3 (September 1986). – P.4–9.
- ³⁶ *Corni G.* Terzo Reich e sfruttamento dell'Europa occupata // *Italia Contemporanea.* – №209/210 (dicembre 1997 – marzo 1998). – P.22–37.
- ³⁷ ВAB. – R6/403/18.
- ³⁸ Ibid. – R6/403/38.
- ³⁹ Див.: *Reitlinger G.* The House Built on Sand. The Conflicts of German Policy in Russia 1939–1945. – London, 1959. – P.196–227.
- ⁴⁰ ВAB. – R6/403/93.
- ⁴¹ Ibid. – R6/305/59–62.
- ⁴² Ibid. – R6/403/44, 124–125.
- ⁴³ ДАДО. – Ф.Р-2281. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.23–27.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.30.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.Р-3407. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7.
- ⁴⁶ ВAB. – R6/403/99.
- ⁴⁷ ДАДО. – Ф.Р-2281. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.97.
- ⁴⁸ ВAB. – R6/403/145–146.
- ⁴⁹ ДАДО. – Ф.Р-2311. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.5.
- ⁵⁰ *Ченцов В.В., Голуб А.І., Лисан Е.М.* Повернення із небуття. Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля у Дніпропетровському університеті. – Дніпропетровськ, 1995. – С.3–12.
- ⁵¹ *Jerabek B.* Op. cit. – С.106–107.
- ⁵² История Днепропетровского университета. – Днепропетровск, 1993. – С.103–112.
- ⁵³ ВAB. – R94/9 (без пагінації).
- ⁵⁴ Ibid. – R6/404/46.
- ⁵⁵ Ibid. – R6/307/29.
- ⁵⁶ Ibid. – R58/698/67.
- ⁵⁷ Ibid. – NS30/170 (без пагінації).
- ⁵⁸ История Днепропетровского университета. – С.113; ДАДО. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.31.
- ⁵⁹ ДАДО – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.313–314.
- ⁶⁰ Там само. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.36.
- ⁶¹ Там само. – Арк.123.
- ⁶² Там само. – Ф.Р-2306. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.
- ⁶³ История Днепропетровского университета. – С.114.

- ⁶⁴ ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2–3.
- ⁶⁵ Там само. – Спр.103. – Арк.3.
- ⁶⁶ *Круглов А.И.* Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины. – К., 2000. – С.37.
- ⁶⁷ ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.28–29.
- ⁶⁸ Там само. – Спр.103. – Арк.5.
- ⁶⁹ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.973. – Арк.8, 19.
- ⁷⁰ История Днепровского университета. – С.119.
- ⁷¹ ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.1–2.
- ⁷² Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.107. – Арк.136.
- ⁷³ Там само. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.19–38.
- ⁷⁴ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.973. – Арк.9.
- ⁷⁵ История Днепровского университета. – С.114.
- ⁷⁶ Там же. – С.115–116; ДАДО. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.125.
- ⁷⁷ ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.1–17.
- ⁷⁸ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.1808. – Арк.112.
- ⁷⁹ Там само. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.95.
- ⁸⁰ Там само. – Ф.Р-2280. – Оп.2. – Спр.227. – Арк.6.
- ⁸¹ Див.: *Козар П.А.* Указ. праця Дніпропетровськ, 1996.
- ⁸² ДАДО. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.28, 231.
- ⁸³ Там само. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.865. – Арк.176–187.
- ⁸⁴ Там само. – Ф.Р-2443. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.79.
- ⁸⁵ ВАР. – R94/9 (без пагінації).
- ⁸⁶ *Болебрух А.Г., Квітка С.А.* Дніпропетровськ: віхи історії. – Дніпропетровськ, 2001. – С.183–184.
- ⁸⁷ ДАДО. – Ф.Р-2276. – Оп.1. – Спр.1330. – Арк.18–25.
- ⁸⁸ Там само. – Ф.Р-4398. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.176.
- ⁸⁹ ВАР. – R58/698/68.
- ⁹⁰ Ibid. – R6/70/86.
- ⁹¹ Ibid. – R58/224/176/178.

Mainly using the documents of collaborative administration, this article analyses the school policy of the Generalbezirk Dnjepropetrowsk during Nazi occupation of Ukraine. Differently from other regions, in Dnipropetrovsk schools and even universities were allowed to re-open, thanks to the positive attitudes of the local Commissar, Claus Selzner, who was a supporter of Alfred Rosenberg's faction within the Nazi Party. A key figure of this system was the historian Pavlo Kozar, a victim of Stalinist repressions, later dismissed by the Nazi's because of his strongly national views. After the fall 1942, all universities and many schools were closed, following the more repressive politics of General Commissar Erich Koch, thus irremediably intimidating younger generations, who saw the Soviet educational system as a way of social promotion.